УДК 378.016:130.2

Шамрай Вікторія

ORCID 0000-0003-0936-5404

Кандидат філософських наук, старший дослідник,
старший науковий співробітник відділу соціальної філософії,
Інститут філософії ім. Г.С. Сковороди НАН України
(м. Київ, Україна) E-mail: vic.shamrai@gmail.com

ОСВІТНЯ ПОЛІТИКА ТА ЦІННОСТІ ДЕМОКРАТІЇ

У статті проаналізовано інтелектуальний та соціальний потенціал системи вищої освіти в Україні шляхом розгляду її нормативно-правової основи у вигляді головного профільного закону.

***Мета роботи** полягає у критичному аналізі концептуальних засад організації вищої освіти в сучасної Україні та виявлені тих її першочергових вад, що не дозволяють їй досягти належного рівня, здатного забезпечити конкурентоспроможність українського суспільства в глобальному світі.*

***Методологія**. Аналіз освітньої політики здійнюється не через розгляд наявного стану освітньої системи, а через виявлення умов можливості освітніх практик (трансцеденталістський підхід). Інакше кажучи, аналізується не фактичність освіти, а її потенціал розвитку. Через змістову неможливість охопити в одному розгляді всю освітню систему, автор вдається до двох методологічних обмежень: (1) зосередити увагу лише на феномені вищої освіти; (2) теоретичну реконструкцію потенціалу освіти здійснити шляхом аналізу правової основи, що задає регулятиви існування освітньої системи.*

***Наукова новизна**. В статті соціально-перетворювальний потенціал освіти розкрито через аналіз її нормативної основи у вигляді головного закону, що регулює діяльність в царині вищої освіти. Завдяки такому підходу виявлено, що наявний правовий регулятив не спроможний служити продуктивною основою організації вищої освіти у відповідності до потреб розвитку сучасного демократичного суспільства. Ця обставина є одним з ключових чинників, що обмежує потенціал українського університету та спричиняє фактичну стагнацію освітньої системи країни.*

***Висновки.** Попри поліпшення нормативно-правового забезпечення вищої освіти діючим профільним законом, він зберігає деякі застарілі, навіть вочевидь архаїчні та неефективні форми організації науково-освітньої діяльності, не створює можливостей для глибоких якісних перетворень в освітній сфері і, оптимізуючи існуючу ситуацію, разом з тим законодавчо не розв'язує основних гострих проблем української вищої освіти. Однак йдеться не просто про недоліки закону «Про вищу освіту». Предметом аналізу у статті був, уможливлений її нормативно-правовою основою. Теоретична реконструкція потенціал вищої освіти в Україні та перспектив її розвитку призводить до висновку про все ще існуючу і не подолану архаїчність, моральну та концептуальну застарілість моделі українського університету. Закон вочевиднює відсутність дієвої державної, політичної волі щодо розбудови в Україні сучасної, конкурентоспроможної системи освіти. Модель вищої освіти, легітимована цим законом, не здатна ані забезпечити освітній процес через участь в наукових дослідженнях (що є фундаментальною вимогою університетської освіти), ані сприяти зміцненню і розвитку української демократії, посиленню ролі та впливу демократичних цінностей у суспільному житті, ані сприяти режиму продуктивного навчання відповідно до сучасних можливостей мобільності та глобального освітнього простору.*

***Ключові слова:** вища освіта, демократія, потенціал освіти, наука, глобальний світ.*

Постановка проблеми та її зв'язок з важливими практичними завданнями. Глобальний світ, що нині став простором існування та розвитку людства, уособлює низку глибинних трансформацій людського буття. Новітня глобальна інфосфера та сучасні інформаційні технології, вивільнення людини з царини виробництва, радикальна зміна людських стосунків у мережному суспільстві, підважування усталених ціннісних систем культури та, зрештою, зміна самого антропологічного типу, що виражає поняття сингулярності, кидають потужний виклик освітнім практикам та освітнім інституціям. Понад те: мало казати про виклик – виникає нагальна потреба в цілковито новому режиму і змісті освіченості як такій. Якою має бути сучасна освіта, щоб сприяти і забезпечувати розвиток суспільства та особи в стрімко змінюваних умовах глобального світу? Це питання далеко не тільки теоретичного гатунку. Без його плідного розв'язання суспільство та спосіб життя людини приречені все далі відходити у минуле, в

© Шамрай В., 2023
DOI: 10.58407/visnik.232110

якому б поточному часі людина не існувала. Адже можна бути присутньою у XXI столітті, але за способом життєдіяльності залишатися у XX чи навіть XIX-му. Архаїчність форм життєдіяльності, а відповідно втрата суспільством конкурентоспроможності – одна з фундаментальних соціокультурних загроз, що чатують на сучасні суспільства.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Освіті як визначальному чиннику цивілізованості та потенціалу розвитку надавалося ключове значення ще в античній Греції. Уславлена давньогрецька пайдейя (вихованість/освіченість) відігравала роль головного критерію, що відрізняв елліна (як свобідну людину) від варвара, не спроможного до свободи [4, 148-151]. Точкою відліку сучасних студій щодо ролі освітніх практик у забезпеченні розвитку демократичного суспільства можна вважати творчість Дж. Дьюї в першій половині XX століття [2]. Започаткована ним лінія цілеспрямованого соціального ефекту освіти знайшла численних продовжувачів аж до сьогодення. Однією з яскравих постатей в цьому річищі є П. Фрейре, праця якого «Педагогіка пригноблених» стала уособленням цього напряму. Своєрідним кредо П. Фрейре можна вважати твердження: «Немає такого поняття, як нейтральний навчальний процес. Освіта або функціонує як інструмент, який використовується для сприяння інтеграції поколінь у логіку нинішньої системи та приведення її у відповідність, або стає «практикою свободи» – засобом, за допомогою яких чоловіки та жінки критично ставляться до реальності та виявляють, як брати участь у перетворенні свого світу» [12, 67]. В різних вимірах сучасна філософська та педагогічна думка досліджує кризу університету, в контексті аналізу якої вибудовуються сценарії розвитку вищої освіти. Потужна традиція таких досліджень склалася у Франції, прикладом чого можуть бути праці одного з її чільних представників М. Гоше [1]. Окремим аспект моделі сучасної освіти утворює переосмислення ролі держави в системі освіти, проблема ефективної освітньої політики, яка б забезпечувала сталість демократичного урядування та запобігала ерозії демократичних цінностей – вагомий внесок в цей напрям внесла праця польського науковця М. Квієка «Університет і держава» [6]. В Україні періоду незалежності відбувалися численні спроби реформування освітньої системи, які, втім, далеко не завжди брали до уваги теоретичні напрацювання сучасної світової та вітчизняної філософії освіти. Серед праць українських науковців вкажемо, зокрема, на монографії колективу авторів Інституту вищої освіти НАПН України [10; 11], в яких досить багатобічно розглядаються засади сучасних трансформацій освітніх систем. Понад 20 років існує харківська інтелектуальна традиція досліджень соціального ефекту освітніх практик, представлена щорічними міжнародними конференціями під загальним програмною спрямованістю «Освіта та доля нації» (крайня, XXII з них – «Освіта у викликах сьогодення: світові та українські контексти» – відбулася у 2021 р. [8]). Зв'язок філософської педагогіки з процесом духовного оновлення сучасних суспільств розкрито у фундаментальній монографії член-кореспондента НАПНУ Марії Култаєвої [7]. Разом з тим, освітня система сучасної України залишається у далеко незадовільному стані. Виникає закономірне питання: чому різноманітні спроби її реформування, які відбувалися у країні регулярно протягом дестиліть, не призвели до належного результату? Чому цілком слушні теоретичні розробки та рекомендації не відбилися на стратегії освітніх реформ і не призвели до належного результату? Ці питання щодо соціального ефекту освітніх практик скеровують подальші міркування.

Мета статті полягає у критичному аналізі концептуальних засад організації вищої освіти в сучасної Україні та виявлені тих її першочергових вад, що не дозволяють їй досягти належного рівня, здатного забезпечити конкурентоспроможність українського суспільства в глобальному світі.

Методологія дослідження. Аналізуючи проблему стану освітньої системи, зазвичай звертаються до її фактичності – того, чим є освітні практики, як організований навчальний процес, яким є зміст навчальних програм тощо. Це цілком логічно, але водночас орієнтація на наявне мимоволі випускає з поля зору вимір можливого. Для повноти осягнення проблеми важливо бачити не лише, так би мовити «наявне буття», але й те «буття-у-можливості», яке визначає горизонт всього, що може відбутися в рамках заданої системи координат. Інакше кажучи, потенціал освітньої системи важить не менше, ніж її фактичність. Однак саме поняття «потенціал освітньої системи» залишається не лише мало вивченим, але й мало застосовним і методологічно майже не опанованим. Цю прогалину в теоретичній рефлексії щодо освіти варто заповнити.

Принагідно зауважимо, що коли йдеться про потенціал освіти, маються на увазі не її абстрактні можливості – те, що взагалі можна уявити, мало рахуючись зі структурою, логікою функціонування та механізмами освітньої системи. Аристотель, який перший ввів в обіг онтологічного дискурсу поняття «буття-у-можливості» (давньогрецьке δύναμις, латинське potentia), поруч з ним ставить поняття ентелехії (ἐντελέχια), яке покликане визначити телеологію потенції – спрямованість її реалізації. Тому важливо розуміти, на що спрямована та на що розрахована система – реально, а не декларативно. Без чіткого усвідомлення цього виміру освітньої ситуації уявити перспективи її розвитку просто неможливо.

Однак якщо прийняти цю методологічну презумпцію аналізу освітньої ситуації, виникає наступне методологічне питання: у який спосіб виявити потенціал освітньої системи, що має стати предметом аналізу? Освітні практики здійснюються у певному правовому полі. Тому, аналізуючи правові засади існування освіти в суспільстві, дізнаємося не просто про наявний стан речей, а про можливий ефект освіти взагалі. Ця теза набуває особливої ваги в соціальній системі, в якій освітні практики та освітні інституції знаходяться під потужним державним впливом і визначаються комплексом державних регламентацій. Українська ситуація є саме такою. Тому наш аналіз буде спрямовано на законодавчу основу української вищої освіти, щоб змістовий потенціал останньої у такий спосіб унаочнив себе. Загальною теоретичною основою такого методу дослідження є трансценденталістський підхід, який

передбачає розкриття змісту феномену через розгляд умов його можливості. В даному випадку правова регуляція освітньої системи й розглядається як умова можливості – а відтак й нормативно визначений потенціал – освіти. Для більшої продуктивності аналізу обмежимо розгляд системою вищої освіти (виносячи наразі за дужки шкільну освіту та загальний освітній ефект суспільного середовища), а серед правових засад вищої освіти зосередимось на головному законі, що регулює цю царину. При цьому вихідною теоретичною презумпцією роботи є принцип обумовленості демократичного ладу суспільства відповідною освітньою системою, здатною забезпечити культуру громадянської участі в політичному і соціальному житті, належне функціонування публічної сфери та індивідуальну спроможність до свободи.

Наукова новизна: в статті соціально-перетворювальний потенціал освіти розкрито через аналіз її нормативної основи у вигляді головного закону, що регулює діяльність в царині вищої освіти. Завдяки такому підходу виявлено, що наявний правовий регулятив не спроможний служити продуктивною основою організації вищої освіти у відповідності до потреб розвитку сучасного демократичного суспільства. Ця обставина є одним з ключових чинників, що обмежує потенціал українського університету та спричиняє фактичну стагнацію освітньої системи країни.

Виклад основного матеріалу дослідження

Загальна експозиція. Основним предметом розгляду буде діючий Закон України «Про вищу освіту» [3], прийнятий у 2014 році. За дев'ять років існування в нього було внесено 52 зміни (передусім, пов'язані з прийняттям інших правових актів, які тягли за собою потребу відповідних змін у цьому законі). В якості загальної оцінки зазначимо, що діючий закон «Про вищу освіту» виглядає відчутно краще, ніж попередній закон, що регулював цю сферу (прийнятий 2002 року). Разом з тим, оцінюючи його загальну перспективу для освітньої ситуації в Україні, доводиться констатувати, що даний документ лише незначною мірою є законом для розвитку освіти, для опанування освітньою системою країни нових перспектив. Це радше закон, який надає вітчизняній освіті більш презентабельного, осучасненого вигляду, усунувши деякі очевидні анахронізми, що були присутні у попередньому законодавчому акті. Потенціал для розвитку освіти, який містять положення закону, є вкрай обмеженим і був швидко вичерпаний. Це на сьогодні, попри всі зміни, зробило даний закон малодієвим і таким, що не відповідає вимогам успішного існування в сучасному глобальному світі.

Одночасно закон містить деякі відчутні загрози для розвитку вітчизняної освіти, не враховує важливі тенденції розвитку сучасної освіти та світової цивілізації загалом. Лише побіжно вкажемо на позитивні якості Закону: його системність, послідовне і логічне впорядкування основних елементів освітньої ситуації, чітке визначення ключових понять, врахування низки сучасних, актуальних вимог до освітньої системи тощо. Закону ніяк не відмовиш у юридичній грамотності, яка виявляється, зокрема, й у комплексі змін, які він вніс в діюче законодавство. Однак в своєму аналізі більше зосередимося на вразливих місцях документу, щоб надати висловленій на початку оцінці ґрунтовності і конкретності.

Почнемо з загальної концепції освіти, якою скеровувався автор закону, а потім зупинимось на окремих правових нормах, заданих законом «Про вищу освіту».

Концептуальна вразливість Закону. Головні недоліки даного закону пов'язані з доволі вузьким уявленням про зміст та роль освіти в сучасній культурі та суспільстві. Навіть класичне модерне покликання університету (гумбольдтівська модель) тут не враховані належним чином. Йдеться передусім про два ключові положення: *перше* полягає в тому, що повноцінна університетська освіта не може бути здобута поза процесом наукових досліджень та активної участі в них. Наука не щось зовнішнє для вищої освіти, не діяльність, яку здійснюють люди, що отримали вищу освіту, а той процес пізнання, лише через участь в якому людина здобуває вищу (університетську) освіту. Стара радянська матриця «вищої школи», нерозуміння принципової різниці освітніх завдань та – головне – похідної з них відмінності освітнього процесу у школі та університеті, все ще має відчутний вплив у вихідній концепції Закону.

Другий елемент класичної модерної моделі університету полягає у творенні вільної, громадськи відповідальної, соціально активної особистості – власне, інтелектуальної еліти суспільства, якій припадає бути лідером суспільного розвитку в усіх царинах життєдіяльності – від економіки та політики до науки і культури. Головний продукт європейських університетів – незалежний компетентний соціально відповідальний інтелектуал – в Законі практично не врахований і системи для його підготовки не запропоновано. Аргументуємо ці зауваги конкретикою текстології закону.

Нехтування роллю науки у способі здобуття та змісті вищої освіти. Очевидно, що навіть лише ці два концептуальні недоліки тягнуть за собою суттєве викривлення освітньої системи, обумовлюють її неефективність і прирікають на низьку конкурентоспроможність в сучасному світі. Нехтування ключовою роллю науки, яка є не лише автором знань, що здобуваються у процесі вищої освіти, а й *головним способом отримання цих знань* зразу закладає вторинність української освіти, робить її не активним учасником світового науково-інтелектуального процесу, а лише його реципієнтом – в кращому разі, гарним споживачем.

Подібний докір може здатися недоречним й навіть несправедливим. Адже аналізу піддається нормативний акт, а не фактичний стан наукових досліджень в українських університетах – це окрема сумна тема. Так, вже в преамбулі закону прочитуємо серед його основних освітніх принципів: «поєднання освіти з наукою та виробництвом з метою підготовки конкурентоспроможного людського капіталу для високотехнологічного та інноваційного розвитку країни» [3]. Щоправда, дорівнювання ролі науки до ролі виробництва в організації освітнього процесу дещо насторожує (і чому йдеться саме про «виробництво», чия частка у структурі економіки доволі скромна?), але не зважатимемо на це. Більш

критичним є те, що проголошений принцип є не основою організації самої освітньої системи, а лише регулятивом «для посилення співпраці державних органів і бізнесу з закладами вищої освіти» [3]. Виникає враження, що наука в структурі університетської освіти є не конститутивним чинником самої освіченості, а лише інструментом оптимізації співпраці стейкхолдерів освітнього процесу. А якби ця співпраця не була потрібна, то наука й не з'явилася б серед визначників вищої освіти?

Застосування поняття науки в тексті закону посилює це враження. Левова частка цих застосувань припадає на суто інструментальні смисли, як от «заклад вищої освіти або наукова установа», «сфера (предметна область) освіти і науки» чи у словосполученнях на кшталт «освітньо-наукові програми». Самостійне значення науки нівелюється також ужитком її поняття майже завжди «через кому» з освітою – через це годі здогадатися, що саме наука складає основу і визначник змісту та методів освітнього процесу. Освіта наче має самостійне значення і сама продукує свій предмет, а не є лише способом опанування здобутків саме наукового пізнання.

Змістовно закон знає науку лише у вигляді «наукової діяльності» освітніх інституцій та – значно менше – студентів, і ще менше – викладачів. Що університетські дисципліни та курси викладає передусім вчений, а не абстрактний викладач, можна лише здогадуватися. Участі у «науковій діяльності» законодавцем начебто приділена достатня увага. Серед основних завдань закладу вищої освіти читаємо: «Для університетів, академій, інститутів – провадження наукової діяльності шляхом проведення наукових досліджень і забезпечення творчої діяльності учасників освітнього процесу, підготовки наукових кадрів вищої кваліфікації і використання отриманих результатів в освітньому процесі» [3, ст. 26.2]. Але усюди наукова діяльність виступає лише як *окрема опція* існування університету, а не *головний спосіб навчання* студентів. Звідси очікувано відсутні бодай згадки про форми залучення студентів у наукову діяльність (адже вочевидь згадування про «студентські наукові товариства» радше відсилають до шкільних гуртків за інтересами, ніж до здобуття реальної наукової виучки та компетентності; адже ясно, що участь у науці не може бути лише предметом самодіяльності (що саме по собі дуже добре) студента, а складає ключовий інституційний чинник побудови освітнього процесу). Просто кажучи: якщо університет не є науковою інституцією, то й надавати якісну вищу освіту власними кадрами він не спроможний. Чи не найбільш яскраво штучність та декларативність присутності науки в українському університеті засвідчує стаття 33 щодо структури університету: «Основними структурними підрозділами закладів вищої освіти (крім коледжів, які не здійснюють підготовку бакалаврів) є факультети, кафедри, бібліотека» [3, ст. 33.3]. Згадка про бібліотеку (що цілком слушно) наявна, а от про *наукові лабораторії* – відсутня. На щастя, в деяких реальних університетах вони таки існують, але до числа обов'язкових елементів структури університету – а відтак й освітнього процесу – вочевидь не належать. Риторичне питання: як може існувати наука в установі, в якій немає лабораторій – головного місця проведення наукових досліджень? Лише фіктивно, імітаційно, що й маємо в переважній більшості українських університетів.

Такий стан речей цілком очікуваний не лише через явне нерозуміння законодавцем ролі науки як в освіті, так і загалом для розвитку суспільства. За усього бажання керівництва університетів сприяти науковим дослідженням в своїх установах, жодних ресурсів вони на це не мають. Це взагалі ахілесова п'ята як цього закону, так і всіх спроб реформування освіти в Україні. Красномовно про це свідчить п.4 «Пояснювальної записки до проекту Закону України «Про вищу освіту», гучно названий «Фінансово-економічне обґрунтування». Все обґрунтування складається з одного речення: «Проект Закону не передбачає додаткових фінансових і матеріальних витрат» [9, п. 4]. Чудово! Уявлення, що можливі істотні, тим більш принципові зміні в якості освіти без жодних інвестицій, є примхливим витвором бюрократичного розуму українських державців – тим більш, щодо такої вартісної речі, як сучасні наукові дослідження. Тому начебто благі наміри усунення існуючих вад та реформування освітніх інституцій перетворюється на політичне лицемірство. У 2017 році законодавець хоча б додав у Закон пункт «державної підтримки освітньої, наукової, науково-технічної, мистецької та інноваційної діяльності університетів, академій, інститутів, коледжів, зокрема шляхом надання пільг із сплати податків, зборів та інших обов'язкових платежів закладам вищої освіти, що провадять таку діяльність» [3, ст. 3.2.7]. Але цього вочевидь замало, потрібна системна і потужна державна політика зі створення адекватної ресурсної бази вищої освіти, й передусім – у забезпеченні реальних наукових досліджень в університетах. Нині все «Формування і реалізація державної політики у сфері вищої освіти» зводиться до лаконічної декларації: «забезпечення розвитку наукової, науково-технічної, мистецької та інноваційної діяльності закладів вищої освіти та їх інтеграції з виробництвом» [3, ст. 3.3.7]. Та й ця не більш ніж репліка, не здатна ні на що вплинути, була відсутня у вихідному тексті Закону і додана того ж 2017 року.

Закон передбачає можливість фінансування освіти «за рахунок інших джерел, не заборонених законодавством, з дотриманням принципів цільового та ефективного використання коштів, публічності та прозорості у прийнятті рішень» [3, ст. 71.1]. Але ця норма має бути посилена поняттям недержавних благодійних фондів (як загально університетських, так і пов'язаних з його окремими підрозділами), з яких фінансується діяльність навчального закладу і внески до яких не обкладаються податками. Зокрема, цим фондам мають бути надані права по роботі з власними фінансами для отримання додаткових доходів на фінансування освіти. Безумовно, ця система має бути прописана законодавцем для запобігання зловживань, але жодного потужного університету в світі без подібних сильних фондів просто не існує. І в Україні, як не важко здогадатися, також не з'явиться. Подібні фонди є також джерелом фінансування

наукових досліджень, що їх здійснюють університети. Без цього українські університети не стануть місцями існування і розвитку науки. А тому не будуть і університетами у власному сенсі слова.

Нехтування соціальним покликанням вищої освіти. Неврахування другого компоненту класичної модерної моделі університету, який зазначено вище, позбавляє освіту її головного культурного і соціального ефекту. Цей ефект автором Закону зводиться до «сприяння сталому розвитку суспільства шляхом підготовки конкурентоспроможного людського капіталу та створення умов для освіти протягом життя» [3, ст. 3.1]. Природно, що розуміння особистості та громадянина лише як «конкурентоспроможного людського капіталу» тягне за собою відповідні наслідки для освіти. Цей пункт було доповнено лише 2022 року, в розпал жорстокої війни імперативом «сприяння утвердженню української національної та громадянської ідентичності, вихованню патріотизму, формуванню оборонної свідомості» [там само]. Щоправда, серед завдань закладу вищої освіти знаходимо начебто досить розгорнутий пункт щодо соціальної телеології освітнього процесу: «Формування особистості шляхом патріотичного, правового, екологічного виховання, утвердження в учасників освітнього процесу моральних цінностей, соціальної активності, громадянської позиції та відповідальності, здорового способу життя, вміння вільно мислити та самоорганізовуватися в сучасних умовах» [3, ст. 36.4]. Але дошкульне «начебто» виникає у зв'язку з тим, що в інших статтях Закону ця соціальна, суспільно значуща спрямованість освіти ніяк не підтримана та не забезпечена. Поняття особистості присутнє на понад 100 сторінках Закону ще лише два рази: у преамбулі Закону згадується у довгому переліку «самореалізація особистості» та визначення спрямованості освітнього процесу завершується «а також на формування гармонійно розвиненої особистості» [3, ст. 47.1]. Також у визначенні основних понять, що їх застосовує закон, присутні (інші) «особисті якості» у визначені компетентності та результатів навчання [3, ст. 1.1]. Це й усе. Те, що вища освіта відіграє *ключову роль у формуванні суспільства*, у якості його життя, у динаміці його розвитку, себто людинотворчий ефект освіти, Закон практично не враховує. Поняття про сучасний соціум як «суспільство знань», в якому освіта стає визначальним елементом соціальності, основою конкурентоспроможності сучасних суспільств, залишається для автора Закону або невідомим, або чужим. Це тим більш дивно в світлі доповіді ЮНЕСКО «До суспільств знання» ще 2005 року, яка констатувала: «Сьогодні загальновизнано, що знання перетворилося на предмет колосальних економічних, політичних і культурних інтересів настільки, що може служити для визначення якісного стану суспільства, контури якого лише починають перед нами вимальовуватися» [5, 141].

Ані серед принципів державної освітньої політики (ст. 3.1), ані серед концептуальних положень законопроекту у «Пояснювальній записці до проекту Закону» (п. 2) не знаходимо бодай згадки вищеназваних двох ключових принципів сучасного університету. Після цього всі прагнення і положення Закону щодо інтеграції в європейський освітній простір значною мірою зависають у повітрі. Бо без переформування (переінсталяції) українських університетів на загальновизнаних засадах освітньо-соціальних інституцій, неможливе ані справжнє співробітництво, ані реальна присутність в світовій університетській спільноті. Звісно, можна вести мову про те, що класичні модерні принципи університетської моделі реалії глобального світу підважують та оскаржують. Це справді так, і світова криза університету триває вже не одне десятиліття (як, до речі, й криза демократичного урядування). Однак природа цієї кризи значною мірою пов'язана не з втратою наукою та соціально-громадянським покликанням своєї ролі для сучасної освіти, а якраз з неспроможністю університетів ефективно виконувати сьогодні цю роль.

Відсутність діагнозу наявного стану освіти, комплексу проблем. Ці вади проекту Закону не поодинокі і не випадкові. Вони значною мірою випливають з загальної стратегії щодо його розробки, яку оприявнює «Пояснювальна записка». Вказані у ній «Цілі і завдання законопроекту» мають загалом технічний характер. Жодного слова не сказано про характер і комплекс проблем в існуючій системі освіти, які покликаний розв'язати Закон. «Лікування» пропонується без діагнозу. Випливаюча з цього низька ефективність Закону якраз у плані подолання існуючих проблем відтак стає не лише передбачуваною, а й запрограмованою. Загалом системи рішучих кроків по *якісній зміні* існуючої ситуації (що передбачає реформа освіти) тут і близько немає. Ані самі проблеми в документі не описані, ані шляхи їх вирішення не запропоновані. Хоча слід віддати належне автору Закону щодо деяких благих намірів, пов'язаних, зокрема, з посиленням (для вітчизняних умов – започаткуванням) автономії університетів. Найважливіші серед них – право видавати власні дипломи та самостійно присвоювати вчені звання (для національних університетів). Однак це окремі заходи, тоді як потрібні системні зміни, які відповідають духу і сенсу університетської автономії. Що вона таке, яка її природа, автор вочевидь не розуміє, що цілком очевидне з розділу IV УПРАВЛІННЯ У СФЕРІ ВИЩОЇ ОСВІТИ (ст. 11-15) та інших положень Закону (зокрема, про фінансування університету).

Показовим для слабкості позиції Закону в цьому аспекті є введене ним поняття «академічні свободи». Урочисто оголошене і визначене в розділі І. ЗАГАЛЬНІ ПОЛОЖЕННЯ (ст. 1) воно надалі в тексті Закону зустрічається лише один раз аж у 57-й статті як доволі абстрактне право «на академічну свободу, що реалізується в інтересах особи, суспільства та людства загалом» [3, ст. 57.1] науково-педагогічних, наукових і педагогічних працівників (до цього можна хіба що додати «свободу наукової творчості» [3, ст. 41.5] як принцип діяльності студентських наукових товариств). Це свідчить про суто показовий, декларативний характер положень про академічні свободи, а з ними – і про університетську автономію. Адже саме академічна свобода складає той засновок, без якого немислима автономія університету. Реально Закон її мало чим забезпечує. Законодавець згадує «органи громадського

самоврядування у сфері вищої освіти і науки» [3, ст. 12.1] серед переліку інстанцій, що здійснюють управління у сфері вищої освіти (починається цей перелік з уряду – Кабінету міністрів і радше нагадує ієрархічну вертикаль державного управління). Але ідея того, що автономія університету – це не просто повноваження освітньої установи, а передусім права самоврядування інтелектуалів – викладацько-студентської спільноти – ніяк не заявлена у Законі.

Будь-яка свобода чи права лише тоді чогось варті, коли забезпечені певними соціальними механізмами. Показовим в цьому плані є регуляція навчального навантаження викладачів. У статті 59 «Гарантії науково-педагогічним, науковим, педагогічним та іншим працівникам закладів вищої освіти» нічого з цього приводу не знаходимо, а у статті 56 «Робочий час науково-педагогічних, наукових і педагогічних працівників» встановлене обмеження максимуму навчального навантаження на викладача – 600 годин (це, як не важко порахувати, перетворюється на близько 20 годин у кожен навчальний тиждень, що навіть перевищує навантаження шкільного вчителя – 18 академічних годин). Без зниження максимуму навантаження, всі інші права викладача виглядають доволі ефемерно, і головне – цілковито ефемерним стає сподівання на якість роботи перевантаженого викладача і відповідну якість навчально-виховного процесу (а ми ще не згадали численні форми звітності, які поглинають велику частину часу та енергії викладача; до речі, вимоги звітності не прописані у Законі, попри взагалі властиву йому деталізацію процедурних та технічних аспектів – що не завадило, а вірогідно посприяло міністерським чиновникам виявити в цьому пункті повну сваволю). Ще однією корисною нормою в даній царині мав би стати принцип «рівну оплату за рівну працю», згідно з яким оплата праці як сумісника, так і штатного працівника здійснюється за однаковими принципами, що практикується далеко не в усіх університетах і є кричущим порушенням соціальної справедливості.

Збереження бюрократично-корупційного колапсу української науки. Серед серйозних вад законопроекту вкажу ще на дві. Без жодних змін залишена патологічна українська ситуація бюрократизації науки, яка (в поєднанні з іншими чинниками, звісно) фактично перетворила українську науку на майже суцільну фікцію і позбавила її значущого креативного потенціалу (не зупинивши, принагідно зазначимо, потоку низькоякісних, некомпетентних робіт). Положення про ВАК перенесені зі старого, 2002 року, Закону про вищу освіту у Закон «Про наукову і науково-технічну діяльність». Лише тепер ВАК сором'язливо названо: «Спеціально уповноважений центральний орган виконавчої влади у галузі освіти і науки» (це й вся відмінність!). Зрозуміло, що державне регулювання наукової діяльності – реальна і серйозна проблема. Закликами на кшталт «Даєш ВАК!» чи «Геть ВАК!» її не розв'яжеш. Однак очевидно, що в цій царині держава має бути регулятором і організатором, а не розпорядником, який підміняє собою єдино компетентну і дієву особу в цій царині – самого науковця і наукову спільноту. Закон демонструє повне ігнорування і нерозуміння гострої проблеми, яка існує в сфері організації наукової діяльності. З огляду на це, цілком очікувано стаття 10 «Стандарти вищої освіти» не містить змістовної вимоги щодо відповідності освітніх стандартів досягненням сучасної науки. Можливість цього присутня у змісті компетентностей, але безпосередньо у Законі така вимога відсутня.

Друга вада – нерозуміння характеру сучасного освітнього процесу, зокрема тих нових форм і можливостей, які створює сучасне інформаційне (передусім віртуальне) середовище та безпрецедентний для минулих епох рівень мобільності в глобальному світі. Коротко кажучи, даний Закон передбачає, що сучасна людина отримує освіту в певному закладу – тому чи тому українському університеті, тоді як насправді місцем отримання освіти на сьогодні став весь світовий науково-освітній простір. До того ж нові умови існування у глобальному швидкозмінному світі суттєво змінили сам характер освітнього процесу, який вже не може триматися на принципі «оволодіння знаннями», а все відчутніше вимагає принципу «навчатися вчитися», досягати найвищої мобільності особистості, здатної реагувати на нові виклики сучасності і ефективно діяти в умовах, які швидко змінюються (а це безпосередньо стосується як змісту професій, так і їх номенклатури). Тому має йтися не просто про «Міжнародне співробітництво» (Розділ XIII), а врахування у всьому тексті закону цієї особливості сучасної освіти. Щодо «міжнародного співробітництва» маємо ситуацію, подібну до ідеології ролі «наукової діяльності» у функціонуванні університету – це лише окрема опція, а не ключовий чинник освітньої ситуації загалом.

Висновки. Діючий закон загалом поліпшив правове регулювання вищої освіти (особливо з внесеними протягом майже 10 років змінами), задав більш оптимальні умови освітньої діяльності і відчутно осучаснив загальний підхід до освітньої ситуації. Разом з тим, Закон зберігає деякі застарілі, навіть вочевидь архаїчні та неефективні форми організації науково-освітньої діяльності, не створює можливостей для глибоких якісних перетворень в освітній сфері і, оптимізуючи існуючу ситуацію, разом з тим законодавчо не розв'язує основних гострих проблем української вищої освіти. Відтак очевидно, що даний Закон не може бути правовою основою серйозної перспективи розвитку української освіти, а є лише проміжним регулятивним документом, який на сьогодні виглядає морально застарілим та потребує нових ініціатив законодавця. Якщо, звісно, казати про підвищення конкурентоспроможності українського суспільства, а не про його подальшу деградацію і ще відчутніше відставання від поступу світової цивілізації.

У здійсненому у статті розгляді йдеться не просто про недоліки закону «Про вищу освіту». Предметом аналізу був потенціал вищої освіти в Україні, уможливлений її нормативно-правовою основою. Теоретична реконструкція цього потенціалу та перспектив розвитку вищої освіти призводить до невтішних висновків, зокрема про все ще існуючу і не подолану архаїчність, моральну та концептуальну застарілість моделі українського університету. Закон вочевиднює відсутність дієвої державної, політичної волі щодо розбудови в Україні сучасної, конкурентоспроможної системи освіти.

Жодної продуманої стратегії як подолання існуючих вад, так і спрямувань розвитку Закон не містить, залишаючись просто доволі громіздким й часто суто декларативним впорядкуванням наявного освітнього господарства. Модель вищої освіти, легітимована цим законом, не здатна ані забезпечити освітній процес через участь в наукових дослідженнях (що є фундаментальною вимогою університетської освіти), ані сприяти зміцненню і розвитку української демократії, посиленню ролі та впливу демократичних цінностей у суспільному житті, ані сприяти режиму продуктивного навчання відповідно до сучасних можливостей мобільності та глобального освітнього простору.

References

1. Гоше М. Школа в школі себе самої. Демократія проти себе самої. Київ: Укр. центр дух. к-ри, 2006. С. 118-170.
   Hoshe, M. (2006) Shkola v shkoli sebe samoi [School in the school itself]. Demokratiia protyy sebe samoi [Democracy vs. herself]. Kyiv: Ukr. tsentr dukh. k-ry, 118-170. [in Ukrainian].
2. Д'юї Д. Демократія і освіта. Львів: Літопис, 2003. 294 с.
   Diui, D. (2003). Demokratiia i osvita. [Democracy and education]. Lviv: Litopys. [in Ukrainian].
3. Закон України «Про вищу освіту». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1556-18#Text (дата звернення 5.05.2023).
   Zakon Ukrainy «Pro vyshchu osvitu» [Law of Ukraine on Higher Education]. Retrieved from: https:// zakon.rada.gov.ua/laws/show/1556-18#Text [in Ukrainian].
4. Йегер В. Пайдейя. Воспитание античного грека. Т.1. Москва, 2001. 604 с.
   Yeher, V. (2001). Paideiia. Vospytanye antychnoho hreka [Paideia. Education of the Ancient Greek]. Moscow, 1. [in Russian].
5. К обществам знания. Всемирный доклад ЮНЕСКО. Париж: Изд-во ЮНЕСКО, 2005. 240 с. URL: http:// www.ifap.ru/library/book042.pdf (дата звернення 4.05.2023).
   K obshchestvam znanyia. Vsemyrnyi doklad YuNESKO. [To knowledge societies. UNESCO World Report], (2005). Paryzh: Yzd-vo YuNESKO. Retrieved from: http://www.ifap.ru/library/book042.pdf [in Russian].
6. Квієк М. Університет і держава. Київ: Таксон, 2009. 380 с.
   Kviiek, M. (2009). Universytet i derzhava. [University and state]. Kyiv: Takson [in Ukrainian].
7. Култаєва М.Д. Філософська педагогіка і духовне оновлення сучасних суспільств. Харків, 2019. 270 с.
   Kultaieva, M.D. (2019). Filosofska pedahohika i dukhovne onovlennia suchasnykh suspilstv [Philosophical pedagogy and spiritual renewal of modern societies]. Kharkiv. [in Ukrainian].
8. «Освіта у викликах сьогодення: світові та українські контексти»: Матеріали XXII Міжнародної науково-практичної конференції «Освіта і доля нації» (25–26 червня 2021 року). Харків: ХНПУ, 2021. 96 с. URL: https://dspace.hnpu.edu.ua/server/api/core/bitstreams/ed46bd83-60ed-47d5-9e16-b9b3503c47e9/content (дата звернення 2.05.2023).
   «Osvita u vyklykakh sohodennia: svitovi ta ukrainski konteksty»: Materialy KhKhII Mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii «Osvita i dolia natsii» (25–26 chervnia 2021 roku). (2021). [Education in Modern Challenges: World and Ukrainian Contexts»: Proceedings of the XXII International Scientific and Practical Conference «Education and the Fate of the Nation]. Kharkiv: KhNPU. 96 s. Retrieved from: https://dspace. hnpu.edu.ua/server/api/core/bitstreams/ed46bd83-60ed-47d5-9e16-b9b3503c47e9/content [in Ukrainian].
9. Пояснювальна записка до проекту Закону України «Про вищу освіту». URL: https:// itd.rada.gov.ua/ billInfo/Bills/pubFile/1014324. (дата звернення 2.05.2023).
   Poiasniuvalna zapyska do proektu Zakonu Ukrainy «Pro vyshchu osvitu» [Explanatory note to the draft Law of Ukraine «On Higher Education»]. Retrieved from: https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/pubFile/1014324 [in Ukrainian].
10. Філософські засади трансформації вищої освіти в Україні на початку XXI століття. Київ: Педагогічна думка, 2007. 352 с.
    Filosofski zasady transformatsii vyshchoi osvity v Ukraini na pochatku XXI stolittia. (2007). [Philosophical Foundations of the Transformation of Higher Education in Ukraine at the Beginning of the 21st Century]. Kyiv: Pedahohichna dumka. [in Ukrainian].
11. Філософсько-методологічні засади підвищення якості вищої освіти в Україні: європейський вимір. Київ: Педагогічна думка, 2012. 220 с.
    Filosofsko-metodolohichni zasady pidvyshchennia yakosti vyshchoi osvity v Ukraini: yevropeiskyi vymir [Philosophical and methodological grounds for improving the quality of higher education in Ukraine: European dimension]. Kyiv: Pedahohichna dumka. [in Ukrainian].
12. Фрейре П. Педагогіка пригноблених. Київ: Юніверс, 2003. 168 с.
    Freire, P. (2003). Pedahohika pryhnoblenykh [Pedagogy of the oppressed]. Kyiv: Yunivers. [in Ukrainian].

Shamrai Viktoriia

ORCID 0000-0003-0936-5404

Ph.D., Senior Research Fellow at Institute of Philosophy,
National Academy of Ukraine, Department of Social Philosophy
(Ukraine, Kyiv) E-mail: vic.shamrai@gmail.com

EDUCATIONAL POLICY AND VALUES OF DEMOCRACY

The article analyzes the intellectual and social potential of the system of higher education in Ukraine by considering its legal framework in the form of the main profile law.

***The purpose of the work** is a critical analysis of the conceptual foundations of the organization of higher education in modern Ukraine and the identification of its primary flaws that prevent it from reaching the proper level capable of ensuring the competitiveness of Ukrainian society in the global world.*

***Methodology.** The analysis of educational policy is not carried out by considering the current state of the educational system, but by identifying the conditions for the possibility of educational practices (transcendentalist approach). In other words, it is not the actuality of education that is analyzed, but its development potential. Due to the content impossibility of covering the entire educational system in one review, the author resorts to two methodological limitations: (1) focus only on the phenomenon of higher education; (2) the theoretical reconstruction of the potential of education should be carried out by analyzing the legal basis that determines the regulations for the existence of the educational system.*

***Scientific novelty.** In the article, the socially transformative potential of education is revealed through the analysis of its normative basis in the form of the main law regulating activities in the field of higher education. Thanks to this approach, it was found that the existing legal regulation cannot serve as a productive basis for the organization of higher education in accordance with the needs of the development of a modern democratic society. This circumstance is one of the key factors that limits the potential of the Ukrainian university and causes the actual stagnation of the country's educational system.*

***Conclusions.** Despite the improvement of the regulatory and legal provision of higher education by the current specialized law, it preserves some outdated, even apparently archaic and ineffective forms of organization of scientific and educational activities, does not create opportunities for deep qualitative transformations in the educational sphere and, while optimizing the existing situation, at the same time legislatively does not solves the main acute problems of Ukrainian higher education. However, it is not just about the shortcomings of the law «On Higher Education». The subject of analysis in the article was made possible by its regulatory and legal basis. The theoretical reconstruction of the potential of higher education in Ukraine and its development prospects leads to the conclusion about the still existing and not overcome archaic, moral and conceptual obsolescence of the Ukrainian university model. The law demonstrates the lack of effective state and political will to build a modern, competitive education system in Ukraine. The model of higher education, legitimized by this law, is neither able to ensure the educational process through participation in scientific research (which is a fundamental requirement of university education), nor to contribute to the strengthening and development of Ukrainian democracy, strengthening the role and influence of democratic values in public life, nor to contribute to the regime of productive training in accordance with modern opportunities for mobility and the global educational space.*

***Key words:** higher education, democracy, potential of education, science, global world.*

Стаття надійшла до редакції: 23.04.2023

*Рецензент – дійсний член НАПН України, доктор педагогічних наук, професор **М.О. Носко***